

Miasto i wieś na przestrzeni dziejów

kultura · społeczeństwo · gospodarka

Miasto i wieś na przestrzeni dziejów

kultura · społeczeństwo · gospodarka

redakcja

Jędrzej Możejko

Adam Lubocki

Recenzent
dr hab. Tomasz Krzemiński, prof. UMK

Redaktor Wydawnictwa
Michał Staniszewski

Korekta tekstów angielskich
Piotr Styk

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Ilustracja na okładce
Bernardo Bellotto, *Widok Warszawy od strony Pragi, 1770 r.*
Wikimedia Commons (prawo wolnego dostępu)

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków konferencji
„Miasto i wieś na przestrzeni dziejów. Kultura – społeczeństwo – gospodarka”
oraz Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego
i Instytutu Historii Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-417-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis treści

Słowo od redaktorów	7
<i>Damian Czarnowski</i> Ośrodki administracyjne na terenie Księstwa Mazowieckiego za panowania Siemowita I Konradowica (1248–1262) w świetle źródeł . . .	11
<i>Michał Koszela</i> Stosunek mieszkańców Moskwy do członków polskiego garnizonu, stacjonującego w mieście w latach 1610–1612, w świetle pamiętników polskich dowódców i oficerów	27
<i>Jędrzej Możejko</i> Kariera miejska gdańskiego rodu patrycjuszowskiego we wczesnonowożytnym Gdańsku na przykładzie rodziny Brandesów w latach 1504–1709	35
<i>Adam Lubocki</i> Wejherowo jako bezprecedensowy na Pomorzu Gdańskim przypadek miasta prywatnego w okresie nowożytnym	57
<i>Izabela Zychowicz</i> Wieś szczęśliwa? Fizjokratyczne laboratorium idei w Rzeczypospolitej Stanisława Augusta w latach 60. i 70. XVIII w.	77
<i>Marek Skurski</i> Herbert Spencer i japoński model modernizacji w okresie Meiji	95
<i>Bartosz Smoczyk</i> Rewitalizacja Bagien Pontyjskich pod rządami Benito Mussoliniego . . .	117
<i>Michał Hinc</i> Przemiany narodowościowe i etniczne na wsi kaszubskiej tuż po zakończeniu II wojny światowej (przykład powiatu morskiego) . .	133
Noty o autorach	151

Słowo od redaktorów

W piątek 19 lutego 2021 r. rozpoczęła się dwudniowa studencko-doktorancka konferencja naukowa zorganizowana przez Naukowe Koło Historyków Uniwersytetu Gdańskiego pt. „Miasto i wieś na przestrzeni dziejów. Kultura – społeczeństwo – gospodarka”. Spotkanie miało charakter zdalny z uwagi na sytuację pandemiczną. Internetowy sposób prowadzenia obrad być może przyczynił się do rozszerzenia konferencji na poziomie ogólnopolskim, gdyż niewątpliwie możliwość wygłoszenia prelekcji z dowolnego miejsca zachęciła potencjalnych uczestników do wzięcia w niej udziału. Wszyscy jednak zgadzamy się, że nic nie zastąpi spotkań bezpośrednich – twarzą w twarz.

Idea konferencji zrodziła się wśród członków naszego Koła w grudniu 2020 r. Jako studenci zdaliśmy sobie sprawę z tego, jak niezwykle ciekawej tematyki możemy dotknąć. Wiedzieliśmy także, że przyjęcie tak szerokiego zakresu przedmiotowego i dziejowego jest ryzykownym posunięciem, jednak jako Koło z jednej strony chcieliśmy wyjść w tym trudnym okresie pandemii do szerokiego spektrum odbiorców, a z drugiej stworzyć możliwości naukowe zarówno studentom, zaczynającym swoją drogę naukową, jak i doktorantom, poszukującym właściwego kierunku badań.

Konferencję patronatem objęło Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie. Wiązało się z tym wsparcie merytoryczne ze strony historyków zatrudnionych w tejże instytucji, którzy wzięli czynny udział w tym wydarzeniu i których artykuły znajdują się w niniejszej książce.

Jednym z naszych głównych zamierzeń było zaproszenie naukowców, którzy krytycznym i doświadczonym okiem mogliby spojrzeć na dokonania swoich podopiecznych, co jest niezwykle istotnym czynnikiem rozwijającym życie naukowe na każdym szczeblu. W tym miejscu chcemy podziękować za obecność prof. Beacie Możejko, dr. hab. Sławomirowi Kościelakowi, prof. UG; dr hab. Annie Mazurkiewicz, prof. UG; dr Iwonie Janickiej i innym słuchaczom. Serdecznie dziękujemy także władzom Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego: Dziekanowi dr. hab. Arkadiuszowi Janickiemu, prof. UG i Dyrektorowi Instytutu Historii dr. hab. Michałowi Koszniczkiemu, prof. UG za wsparcie, słowa otuchy i ciągle zainteresowanie naszym przedsięwzięciem.

Zróżnicowany poziom referatów pod względem poruszanych zagadnień zmusił nas do ułożenia odpowiednio elastycznego programu konferencji, co przełożyło się w naszych oczach na dodatkową jego atrakcyjność, gdyż dla wielu odbiorców tak skonstruowany program mógł być bardziej przystępny, a referenci nie byli ograniczeni ramami historycznymi, tylko przedmiotowymi.

Program konferencji został podzielony na panele chronologiczne, dotyczące dziejów średniowiecznych, wczesnonowożytnych, XIX i XX w. oraz czasów współczesnych, a także na panele tematyczne: Miasto i wieś w relacjach świadków, tekstach i świadectwach epoki, Architektura i urbanistyka, Miasto i wieś w ujęciu interdyscyplinarnym. Podobnie taka zróżnicowana konstrukcja tekstów tworzy tom, który oddajemy do Państwa rąk.

Nie wszystkie wystąpienia doczekały się drukowanej wersji i nie decydowało o tym inne kryterium niż zwykła chęć i czas autorów, którzy pragnęli podzielić się swoimi badaniami w pokonferencyjnej publikacji. Teksty są ułożone według chronologii opisywanych wydarzeń, co uznaliśmy za najlepsze dla czytelników.

Pierwszy tekst napisany został przez Damiana Czarnowskiego z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Zapewnia on tej publikacji część mediewistyczną, gdyż tekst dotyczy średniowiecznego Księstwa Mazowieckiego z lat 1248–1262. Artykuł zawiera interesującą analizę źródłową, wyeksponowana jest problematyka badawcza organizacji administracji w XIII-wiecznym Księstwie Mazowieckim, ze szczególnym uwzględnieniem działalności urzędniczej grodowej.

Kolejne teksty poświęcone są okresowi nowożytnemu. Pierwszy z nich, autorstwa Michała Koszeli z Uniwersytetu Gdańskiego, odwołuje się do źródła pamiętnikarskiego. Jak sam autor podkreśla – mimo popularności wykorzystanych źródeł – stara się przedstawić Czytelnikowi temat bytności Polaków na Kremlu w inny sposób, stąd dzięki pracy Koszeli otrzymujemy ogólnie nakreślone relacje między mieszkańcami Moskwy a Polakami, które kształtowały się nie tylko przez czynniki polityczne.

Artykuł Jędrzeja Możejko z Uniwersytetu Gdańskiego także dotyczy okresu nowożytnego, odnosi się jednak do elit miejskich Gdańska, ze szczególnym uwzględnieniem rodu Brandesów. Najważniejsze są ogólne informacje o wczesnonowożytnych elitach gdańskich, strukturach i mechanizmach władzy, a także o miejscu rodziny Brandesów wśród miejskich elit.

Dlaczego Wejherowo było jedynym prywatnym miastem Prus Królewskich? Na to pytanie w swoim artykule próbuje odpowiedzieć Adam Lubocki z Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej. Dodatkowo sprawa ta jest interesująca ze względu na problematykę stanowienia ośrodków miejskich na terenie Pomorza i stosunków między własnościami szlacheckimi a miejskimi. Kwestia ta jest przedstawiona na szerokim tle urbanizacji Pomorza Wschodniego.

Izabela Zychowicz z Uniwersytetu Warszawskiego omawia wpływ myśli fizjokratycznej w otoczeniu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, które starało się, by przeprowadzane reformy dotknęły także polskiej wsi. W obecnej dyskusji historycznej jest to artykuł bardzo cenny, gdyż pomaga on w pewnym stopniu zrozumieć stosunek polskich elit dworskich do prowincji w drugiej połowie XVIII w.

Marek Skurski z Uniwersytetu Gdańskiego w swoim tekście opisuje wpływ idei Herberta Spencera na modernizację Japonii. Szeroko i wielowątkowo przedstawia proces przeszczepiania przez elity japońskie zachodnich rozwiązań społecznych i gospodarczych, wśród których istotne były właśnie idee głoszone przez tego angielskiego filozofa.

Praca Bartosza Smoczyka z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu jest poświęcona niezwykle interesującemu zagadnieniu wykorzystania elementów pochodzących z czasów antycznego Rzymu do propagandy panującej w faszystowskich Włoszech. Opiszana rewitalizacja Bagien Pontyjskich zawiera wiele skondensowanych informacji na temat symboliki

faszystowskiej, zróżnicowania ośrodków miejskich tego regionu i działalności ówczesnej władzy we Włoszech w ramach wykorzystania Bagien.

Ostatni, najbliższy naszym czasom artykuł przygotowany został przez dr. Michała Hincę z Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej, który w swoich badaniach skupia się głównie na kwestii wsi kaszubskiej w okresie powojennym. W tym artykule zajmuje się przemianami narodowościowo-etnicznymi na wsi w początkach okresu powojennego. Geograficznie ogranicza rozważania do powiatu morskiego, obejmującego w przybliżeniu obszar ziemi puckiej i wejherowskiej.

Wszyscy autorzy artykułów to młodzi badacze. Jeden z nich jest doktorem, dwóch kolejnych doktorantami, natomiast pozostali to studenci. Jest to więc publikacja przygotowana przez historyków stawiających pierwsze kroki w działalności naukowej. W niczym nie umniejsza to jednak jakości tej publikacji.

Mamy nadzieję, że różnorodność badanej problematyki i dość znaczna rozpiętość chronologiczna nie będzie wadą, lecz zaletą oddawanej w ręce Czytelniczek i Czytelników książki i dzięki temu sięgnie po nią więcej osób zainteresowanych zarówno książką jako całością, jak również poszczególnymi tekstami. Może to być zatem ciekawa przygoda intelektualna dla wszystkich zainteresowanych tematyką szeroko rozumianego osadnictwa.

Jędrzej Możejko, Adam Lubocki

Damian Czarnowski
Uniwersytet Warmiński-Mazurski

Ośrodki administracyjne na terenie Księstwa Mazowieckiego za panowania Siemowita I Konradowica (1248–1262) w świetle źródeł

Celem pracy jest przedstawienie ośrodków administracji terytorialnej funkcjonujących na terenie Księstwa Mazowieckiego za panowania Siemowita I Konradowica poświadczonych w źródłach. Głównymi źródłami dla zagadnienia są: *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza. Część II. Dokumenty z lat 1248–1355*¹, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* oraz pozostałe ważne dla zagadnienia kroniki, kodeksy i prace historyków. Autor użył także innych źródeł dokumentowych², istotnych dla okresu obejmującego lata 1248–1262. Grody zostały opisane w pierwszej części według subiektywnej oceny ich pozycji w księstwie³, dalej przedstawiono grody kasztelańskie istniejące na Mazowszu, a na końcu wspomniano wsie mazowieckie zawarte w źródłach powiązanych z Siemowitem I, według

¹ *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza. Część II. Dokumenty z lat 1248–1355* (dalej: NKDM), wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1989.

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, red. B. Chlebowski *et al.*, Warszawa 1880–1902; *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1863 (dalej: KDKM); *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis*, t. 1, wyd. J. Korwin Kochanowski, Warszawa 1919.

³ Płock, Czersk wraz z ziemią czerską (Błonie, Jazdów), Wizna (ze Świeckiem), następnie reszta kasztelanii.

daty występowania w dokumentach. Przytoczone zostały ważniejsze fakty dotyczące okresu 1248–1262, mające związek z opisanymi miejscami. Ponadto autor tam, gdzie to możliwe, wypisał ważniejszych urzędników powiązanych z grodami.

Siemowit I Mazowiecki objął pełną władzę na Mazowszu po śmierci brata, Bolesława I. Jeszcze przed śmiercią pierworodnego Konradowica, a więc gdy Siemowit I był zapewne tylko księciem czerskim, „brat [...] jego Kazimierz po pogrzebie ojca znienacka zajął Łęczycę, Spicymierz i Rozprzę, podczas gdy brat jego Siemowit i matka ich bawili przy ojcowskich obrzędach żałobnych”⁴. *Rocznik kapituły poznańskiej* i *Rocznik wielkopolski* wliczają w poczet tychże terenów Sieradz⁵. Terytorium Mazowsza, ukształtowane po aneksji wyżej wymienionych terenów, utrzymało *status quo* praktycznie przez całe panowanie Siemowita I i to ono jest przedmiotem zagadnienia.

Księstwo Mazowieckie było dość słabo zagospodarowane, jeśli chodzi o liczbę grodów, szczególnie na wschodzie. Osadnictwo wyniszczzone starciami z plemionami pogańskimi coraz bardziej skupiało się w południowo-zachodniej części księstwa. Istnieją szacunki, jakoby w XIII w. żyło na Mazowszu ok. 150–200 tys. mieszkańców, czyli ok. 1/8 ludności Polski w tym okresie⁶. Pamiętać jednak trzeba, że takie rachunki nie mają większego znaczenia, są jedynie bliższym lub dalszym prawdzie przypuszczeniem, możemy więc traktować je jedynie jako ciekawostkę. Jak już wspomniano, większa liczba grodów znajdowała się w zachodniej części kraju, w przybliżeniu na zachód od linii tworzonej przez dwie rzeki – Wisłę w południowej części księstwa i Orzyc w północnej. Na wschód od tych rzek istotnym miejscem była właściwie tylko Wizna, być może jeszcze przypuszczalny kasztelański Świątek, którego znaczenie za panowania Siemowita I owiane jest tajemnicą.

Trudno dywagować o granicach podziału administracyjnego na Mazowszu w połowie XIII w., lecz dokumenty zawarte w *Nowym Kodeksie Dyplomatycznym Mazowsza* pozwalają poznać nam pewien zarys. Można przypuszczać, że podział państwa mazowieckiego nie różnił się wiele w porównaniu

⁴ *Kronika wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, Kraków 2010, s. 161.

⁵ *Rocznik wielkopolski* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, wyd. A. Bielowski, Lwów 1878, s. 13; *Rocznik kapituły poznańskiej* [w:] *Pomniki Dziejowe Polski. Seria II – tom VI. Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kurbis, Warszawa 1962, s. 24.

⁶ M. Rukat, *Siemowit I Mazowiecki (ok. 1215 – 23 czerwca 1262). Książę trudnego pogranicza*, Kraków 2018, s. 102.

z XIV-wiecznym. W państwie Siemowita I urzędowało dwóch wojewodów – z siedzibami w Płocku i Czersku. W Płocku rolę tę pełnili kolejno: pochodzący być może z rodu Nałęczów Abraham (1246–1250)⁷, Paweł (1250–1254)⁸, zaś później prawdopodobnie kolejny raz Abraham do roku 1260 (na pewno pełnił jeszcze ten urząd w 1257 r.⁹), od którego to urząd przejął niejaki Menera, wzmiankowany przy układzie w Troszynie¹⁰. W Czersku wojewodami byli: w latach 1249–1258 Wojtek (Woithec, wzmiankowany jako „palatinus de Chierguesch”¹¹) oraz Wojciech. Urząd wojewody na Mazowszu stracił, bez wątplenia, na znaczeniu po śmierci Krystyna w 1217 r., który miał być rzekomo dowódcą m.in. pod Zawichostem. Wojewodowie nie są wymieniani w źródłach podczas wyprawach na Jaćwież, co pozwala przypuszczać, że stan rzeczy uformowany po męczeńskiej śmierci wojewody nie zmienił się aż do końca panowania najmłodszego z Konradowiców.

Poświadczane jest na Mazowszu istnienie około 10 kasztelanii, których to XIII-wieczne granice trudno jednak przedstawić choćby w zarysie. Zapewne nie odbiegały one od tych, które znamy z czasów nieco późniejszych. Grodami kasztelańskimi były: Płock, Raciąż, Zakroczym, Płońsk, Wyszogród, Sochaczew, Ciechanów, Czersk, Wizna, być może także Święck¹².

Najważniejszym z mazowieckich grodów był Płock. Został wzniesiony na przełomie X i XI w., a następnie odbudowany i powiększony w XI w. po spaleniu¹³. Gród rozciągał się na prawym brzegu Wisły, w punkcie krzyżowania się drogi wodnej z lądową. Swoją siedzibą uczynili Płock m.in. Władysław I Herman oraz Bolesław III Krzywousty, którzy zostali pochowani w pierwszej katedrze płockiej, chociaż w przypadku tego drugiego istnieje jeszcze inna, mazowiecka, teoria pochówku. Płock od początku istnienia zrębów państwa polskiego był jednym z ważniejszych grodów, w międzyczasie także ośrodkiem buntu Mieclawa, a od objęcia Mazowsza i Kujaw przez Konrada niewątpliwie stolicą niezależnego Księstwa Mazowieckiego.

⁷ NKDM, nr 8, przyp. 3, s. 10–11.

⁸ *Ibidem*, przyp. 8, s. 10–11.

⁹ *Ibidem*, nr 26, s. 26.

¹⁰ *Ibidem*, nr 41, s. 42–43.

¹¹ *Ibidem*, nr 5, s. 7–8.

¹² J. Maroszek, *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV–XX wieku*, Szepietowo 2006, s. 7–8.

¹³ I. Galicka, H. Sygieńska, *Sztuka romańska (XI–XIII w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 163.

Miastu nadano lokację już w 1237 r. Taki krok był prawdopodobnie reakcją na najazd hrabiego miśnieńskiego z 1235 r. Zachował się dokument lokacyjny wystawiony przez biskupa Piotra I, co ciekawe – na prośbę Konrada Mazowieckiego¹⁴. Na pierwszy rzut oka wydaje się to dziwne, ponieważ Płockiem władał wtedy już Bolesław I Mazowiecki, jednakże była to władza sprawowana pod zwierzchnictwem ojca, o czym świadczy wspomniany dokument. Wydaje się, że czas lokacji Płocka nie odbiega wiele od lokacji w innych regionach rządzonych przez Piastów. Wyjątkiem jest tutaj Śląsk, gdzie pierwszą lokację datuje się ok. 1211 r. Jeśli jednak przyjrzeć się ważniejszym ośrodkom, to Kraków został lokowany przed 1228 r., Poznań w 1243 r., a Gniezno tuż przed 1239 r. W związku z lokacją katedra mogła posiadać bez problemu 12 karczm, zaś sołtys miejski sprawował jurysdykcję nad wszystkimi kupcami¹⁵. Siemowit I potwierdził położenie miasta w 1254 r.¹⁶ W Płocku Kościół miał bardzo duże wpływy, o czym świadczą źródła. Istniał w mieście dwór biskupi, urządzony na wzór książęcego.

Książę wydał w grodzie cztery dokumenty, które możemy dziś odczytać¹⁷, lecz jest to zapewne nikła część całości. Jako że w Płocku miało siedzibę także biskupstwo, zachowały się również dwa dokumenty biskupie¹⁸ wydane w grodzie. Biskupstwo w Płocku istniało od 1075 r., co jest niejako poświadczeniem wysokiej pozycji grodu w hierarchii państwowej. Od 1244 do 1254 r. diecezją płocką rządził Piotr II¹⁹, zaliczany do rodu Jastrzębców, który przez dwa lata (1240–1242) sprawował funkcję kanclerza kujawskiego. Po nim, do 1260 r., biskupem był Andrzej Ciołek, zaś w momencie śmierci Siemowita I diecezją władał Piotr Niedlich. Ponadto, w poczet ważnych osobistości kościelnych, powiązanych ze stolicą Mazowsza, należy także wliczyć kanclerzy płockich. Byli nimi Andrzej Ciołek, prepozyt katedry płockiej, kanclerz w latach 1236–1254, do czasu aż został biskupem płockim, a także Tomasz, który najprawdopodobniej był kanclerzem do śmierci Siemowita I²⁰. W latach

¹⁴ KDKM, nr XI, s. 8–9.

¹⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, red. B. Chlebowski, J. Krzywicki, Warszawa 1900, s. 288.

¹⁶ NKDM, nr 19, s. 20–21.

¹⁷ *Ibidem*, nr 17, 18, 19, 30, s. 18–21, 30–31.

¹⁸ *Ibidem*, nr 9, 40, s. 12, 41.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ M. Rukat, *Siemowit I Mazowiecki...*, s. 108–109.

1240–1260 biskupstwo płockie otrzymało dużą, w stosunku do ilości zachowanych dokumentów, liczbę darowizn. Kolejno: trzy wsie od duchownych, siedem książęcych i dziewięć wsi rycerskich, oprócz tego jeszcze Białotarsk i Dąbrowę nadane przez Ewę – wdowę po komesie Grzymiśławie²¹, razem 21 miejscowości. Sumując uposażenie biskupstwa płockiego, w połowie XIII w. stanowiło je pięć okręgów grodowych z ok. 160 miejscowościami i 90 wsi częściowo lub w całości należących do biskupa, głównie w okolicach Płocka, Płońska, Sierpca i Wyszogrodu.

Oprócz biskupa i wojewody urządował w grodzie również kasztelan. Urząd kasztelana płockiego sprawował Piotr. Wymieniony jest zaledwie w jednym dokumencie jako „Petro castellano Plocenzi”²².

Książę, na co wskazuje datacja dokumentów, przebywał w okolicach Płocka w czasie narodzin jego synów – Konrada II Czerskiego i Bolesława II Mazowieckiego. Nietrudno więc przypuszczać, że dwaj następcy wychowywali się początkowo w grodzie stołecznym. W płockiej katedrze pochowany został również ojciec władcy – Konrad I Mazowiecki. Płock, wraz z okolicznymi ziemiami, w 1260 r. został „w okrutny sposób mieczem i ogniem”²³ spustoszony.

Z panowaniem Siemowita I i katedrą wiąże się jeszcze jedna kwestia. Miałowicie, istnieją przypuszczenia, jakoby w czasie najazdu litewsko-ruskiego w 1262 r. najeźdźcy wywieźli z Płocka słynne drzwi katedry, znajdujące się dziś w Nowogrodzie Wielkim. W czasie wspomnianego napadu gród płocki został doszczętnie zniszczony. Odbudował go dopiero, na prośbę wdowy po zabitym 23–24 czerwca 1262 r. Siemowicie I, księciu wielkopolskim Bolesławie²⁴.

Niewiele mniejsze znaczenie niż Płock miał prawdopodobnie Czersk, objęty przez Siemowita I po śmierci ojca, jeszcze zaś przed śmiercią Bolesława I Mazowieckiego. Książę utrzymywał w Czersku kancelarię, odziedziczoną zapewne po ojcu, w której podczas jego panowania urządowało przynajmniej dwóch kanclerzy. Pierwszym z nich był Teofil²⁵, archidiakon i kanonik kapituły katedralnej w Poznaniu. Zastąpił go w 1254 r. Jan (z) Węgier, który miał duże doświadczenie, był podkanclerzym Konrada I. Przypuszcza się, że był urzędnikiem pochodzenia węgierskiego, jednak trudno to potwierdzić. Jan

²¹ NKDM, nr 4, s. 5–7.

²² *Ibidem*, nr 41, s. 43.

²³ *Kronika wielkopolska*, s. 188–189.

²⁴ *Ibidem*, s. 191–192.

²⁵ NKDM, nr 7, s. 9.

przyniósł na Mazowsze nowy styl tworzenia dokumentów. Miał on polegać na stosowaniu nietypowego formularza wzorowanego na dokumentach cesarskich z protokółem i estachulem, a także wczesnogotyckiej minuskuły dyplomatycznej²⁶. Był on kanclerzem przynajmniej do 1257 r. W Czersku urzędował od 1242 r. wojewoda, znajdowały się tu za panowania Siemowita I dwa kościoły. Urząd wojewody czerskiego sprawowali Wojtek²⁷ w latach 1249–1258 i Wojciech, który nie występuje w dokumentach mazowieckich, ale poświadczają go inne źródła.

Czersk stanowił ośrodek władzy już za panowania Konrada I Mazowieckiego, który miał tutaj więzić Bolesława Wstydliwego i jego matkę. Nie był jednak grodem stołecznym, taką funkcję spełniała na terenie Konrada, po wydzieleniu księstw dla synów, raczej Łęczyca. Po śmierci ojca Siemowit I początkowo był tylko księciem czerskim, zaś po śmierci Bolesława występuje w dokumentach przez cały okres panowania jako „Dux Mazovie et Czirnisk/Cirnensis”. Nie ma więc wątpliwości, że w księstwie Konradowiców Czersk pełnił bardzo istotną rolę. Od XII w. urzędował w Czersku kasztelan. Zdaniem Benona Dymka Siemowit I przebywał w ziemi czerskiej nieco chętniej niż w Płocku²⁸, co zdaje się prawdopodobne. W grodzie czerskim znajdowała się również siedziba archidiaconatu, przeniesiona z Grójca, a wcześniej prawdopodobnie mieszcząca się w Błoniu, zaś kolegiata istniała już w pierwszej połowie XII w.²⁹ Gród w Czersku (drugi, przed nim istniał jeszcze jeden) powstał w pierwszej ćwierci XIII w.³⁰ za sprawą Konrada I. Niewątpliwą jego zaletą było położenie. Bliskość Rusi, a także względy obronne i położenie dróg zwiększały istotnie jego znaczenie. Przez Czersk biegiły drogi do Błonia i Wielunia, zatem także na Śląsk. Miasto za panowania Siemowita I niewątpliwie mocno się rozwijało, ponieważ szlaki handlowe zaczęły tracić na znaczeniu dopiero ok. 1260–1261 r. Czersk przetrwał najazd z 1262 r., a władzę w nim objął Konrad II, który to właśnie tej miejscowości zawdzięcza swój przydomek.

²⁶ E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248–1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977, s. 40.

²⁷ NKDM, nr 5, s. 7–8.

²⁸ B. Dymek, *Historia i kultura Mazowsza do 1526 r.*, Żyrardów 2005, s. 101.

²⁹ T. Żebrowski, *Kościół (X–XIII w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza...*, s. 144.

³⁰ L.P. Słupecki, *Dzieje Czerska w XII–XIV wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2006, t. 3, s. 18.

Książę poniósł śmierć właśnie w ziemi czerskiej, w Jazdowie, w którym prawdopodobnie mieściła się jedna z siedzib księcia. Musiał być dobrze obwarowanym grodem, otoczonym wsiami rycerskimi. W innym przypadku książę nie zdecydowałby się podjąć obrony bez odesłania syna, Konrada II, chociaż istnieje także opcja, iż został zaskoczony najazdem³¹. Gród był bardzo dobrze położony pod względem strategicznym. Litwinom nie udało się zdobyć grodu przy pierwszym szturmie, miało się to udać podobno dopiero wtedy, gdy zdrady dopuścił się Goszcz³².

Kolejnym ważnym grodem ziemi czerskiej były Błonie, istotne ze względu na położenie i bliskość Małopolski. Konrad wybudował w Błoniu palatium, które mogło być siedzibą Siemowita I³³, jeszcze przed objęciem rządów w Płocku. Zachował się jeden dokument wystawiony przez Siemowita I w błoniu 24 czerwca 1261 r.³⁴ Wymienieni są w nim trzej kanonicy błońscy oraz wojewoda łęczycki Bogusza, być może jakoś zależny w tym czasie od Siemowita I. Błonie najprawdopodobniej ucierpiały w wyniku najazdu litewskiego w 1262 r. i straciły na znaczeniu.

Na wschodzie księstwa kluczowym grodem była Wizna, położona prawie w równej odległości od Łomży i Tykocina, nad Narwią, stanowiąc pierwszy poważniejszy punkt oporu na ewentualnej drodze najazdu jaćwieskiego czy litewskiego. Jeszcze przed 1248 r. dookoła Wizny znajdowały się liczne osady rolnicze, a sam gród mógł służyć jako skład zboża dla Kościoła płockiego³⁵. Znaczenie Wizny za panowania Siemowita I stopniowo rosło. W grodzie urzędował kasztelan Gotard³⁶, pochodzący przypuszczalnie z rodu Radwanów. Był on obecny na wiecu koło Wilczkowic, co zdaje się świadczyć o wysokiej pozycji kasztelana Wizny w wewnętrznej hierarchii. Przed 30 czerwca 1254 r. zastąpił go Jakub³⁷. Nie zachował się żaden dokument wystawiony w Wiźnie lub jej bliższych okolicach, zapewne książę nie udawał się w te tereny bez

³¹ M. Rukat, *Siemowit I Mazowiecki...*, s. 99–101.

³² Bliżej nieznany.

³³ T. Kiersnowska, *Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1971, nr 19, s. 457.

³⁴ NDKM, nr 44, s. 44–45.

³⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 13, red. B. Chlebowski, Warszawa 1893, s. 686.

³⁶ NKDM, nr 8, s. 10–11.

³⁷ *Ibidem*, nr 18, s. 19–20.

ewentualnej potrzeby i rzadko bywał w Wiźnie, na pewno w czasie powrotu z wypraw na Jaćwież.

Wizna musiała być grodem dość bogatym i dobrze skomunikowanym z Drohiczyńnem, gdyż przechodziły przez nią wyprawy rusko-mazowieckie na Jaćwież w latach 1248, 1253 i 1254. Drohiczyń został zajęty przez Rusinów w 1238 r., jeszcze za panowania Konrada I. Siemowit I uznawał ten stan rzeczy, tak samo jak prawa Bolesława V Wstydlivego do Krakowa, wziął także udział w koronacji Daniela Romanowicza właśnie w Drohiczyńnie, pod koniec 1253 r.³⁸ Podczas pierwszej z wypraw jaćwieskich atakujące wojska wróciły do Wizny, wybawiając z niewoli dużą liczbę chrześcijan³⁹. Przed drugą z wypraw na Jaćwież odnotowano spustoszenie ziemi wiznieńskiej⁴⁰. Co ciekawe, już cztery lata po najeździe Wizna była w stanie wykarmić armię Króla Rusi, po posłaniu do której straży „dał tedy Daniel król pożywienia wojom do syta i koniom ich”⁴¹. Fakt ten wydaje się być świadectwem pewnego urodzaju występującego w tym grodzie, zagrożonego stale przez ewentualnych najeźdźców.

Nieopodal Wizny, nad rzeką Brok, rozciągał się gród w Świątku. Dendrochronologicznie jest on datowany na X w. W XI w. otaczały gród 44 wieś stanowiące uposażenie biskupstwa płockiego⁴², można więc przypuszczać, że razem z Wizną i wsiami otaczającymi oba te grody stanowił Świątek w pewnym sensie pas umocnień broniący Mazowsze od wschodu. W Świątku miał się znajdować kościół oraz „castrumSventzk”⁴³, pobierano także cło, głównie z soli⁴⁴. Pomimo braku wzmianek o grodzie za panowania Siemowita I, można przypuszczać, że gród ten nadal był istotną częścią wschodniego Mazowsza, lecz to Wizna miała zdecydowanie większe znaczenie. Być może jednak urzędował w Świątku kasztelan lub ktoś podległy kasztelanowi Wizny.

³⁸ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2021, s. 349–354.

³⁹ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłum. D. Dąbrowski i A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 182.

⁴⁰ *Kronika wielkopolska*, s. 170.

⁴¹ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 209.

⁴² J. Maroszek, *Dzieje obszaru gminy Szepietowo...*, s. 7.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890, s. 688.

Oprócz wspomnianych już kasztelanii, na Mazowszu znajdowało się ich jeszcze przynajmniej siedem.

Pierwsza z nich mogła mieścić się w Sierpcu, położonym nieopodal Płocka. Być może istniała już w XII w., lecz w dokumentach poświadczona jest dopiero pod rokiem 1350⁴⁵. Pierwszym znanym kasztelanem był Jan z Łysakowa, wspomniany w wyżej przytoczonym dokumencie z 1350 r. Zdaje się jednak, że za panowania Siemowita I Sierpc podlegał kasztelanii płockiej lub raciańskiej. Niestety ubogi materiał dotyczący tego grodu w XIII w. nie pozwala rozwikłać tej sprawy.

Pewne jest natomiast istnienie kasztelanii w Raciążu, na czele której stał Jakub, poświadczony jako „castellano de Ratcenz”⁴⁶ i „castellano de Ratsiz”⁴⁷. W 1254 r., właśnie w Raciążu, zawarto trójstronne przymierze pomiędzy Mazowszem, Rusią i państwem krzyżackim⁴⁸. Leżący w podobnej odległości od Rusi i Prus był dogodnym miejscem na podpisanie traktatu, inspirowanego zapewne przez Siemowita I. W tymże układzie Burchard von Hornhausen reprezentujący stronę krzyżacką odstąpił nowym sojusznikom 1/3 ziemi, którą sprzymierzeni zdobędą w walce z Jaćwiegami. Świadczy o tym treść dokumentu: „Noverit universitas vestra, quod nos de fratrum nostrorum Consilio et consensu excellentiviro Danielij primo regi Ruthenorum”⁴⁹ et illustri principi Szamovito duci Mazowie et eorum liberisterciam partem [terre Jatwezenorum]”⁵⁰. Sojusz ten zabezpieczał północne granice Siemowita I, dzięki czemu mógł książę skupić się na współpracy z Danielem i ofensywie wobec pogańskich sąsiadów. Układ w Raciążu spowodował także krótkie uwięzienie Siemowita I przez brata – Kazimierza I Kujawskiego.

Kolejna kasztelania, zakroczymska, ze względów strategiczno-obronnych była bardzo ważna. Na jej czele stał Albert, poświadczony w jednym dokumencie jako „castellanus de Zacrocim”⁵¹. Przez Zakroczym transportowano mięso, przepędzano bydło, wożono śledzie, sól, sukno, możliwe, że także

⁴⁵ NKDM, nr 305, s. 316–317.

⁴⁶ *Ibidem*, nr 8, s. 10–11.

⁴⁷ *Ibidem*, nr 41, s. 42–43.

⁴⁸ *Ibidem*, nr 20, s. 21–22.

⁴⁹ Daniel Halicki, pierwszy król Rusi.

⁵⁰ NKDM, nr 20, s. 21.

⁵¹ *Ibidem*, nr 18, s. 19–20.

niewolników⁵². Walory obronne tych terenów docenili także potomni, gdyż w rejonie Zakroczymia wzniesiono w XIX w. twierdzę Modlin.

Nieopodal Zakroczymia, na prawym brzegu Wisły, znajdował się Wyszogród, którego kasztelanem był Piotr⁵³. Na początku XIII w., z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego, wybudowano tu zamek, będący następnie siedzibą kasztelanii. W 1240 r. Bolesław I Mazowiecki udzielił schronienia Danielowi i Wasylkowi Romanowiczom, którzy przebywali właśnie w Wyszogrodzie⁵⁴, z którego być może książęta ruscy do swojego państwa wracali drogą wodną⁵⁵.

Na północny-wschód od Wyszogrodu znajdował się gród w Pułtusk, któremu potwierdził prawa miejskie książę Siemowit I⁵⁶. W okolicach miasta rozwijało się rolnictwo, o czym świadczą m.in. przywileje na młyny. Prawdopodobnie na początku XI w. znajdował się tutaj kościół pw. św. Wojciecha⁵⁷, zaś w XII w. ufundowany został przez biskupa płockiego kościół pw. św. Marii Magdaleny. Prawa miejskie Pułtуска zdają się być potwierdzeniem istnienia na jego terenie kasztelanii, o której jednak za panowania Siemowita I nie wiadomo nic, jednakże gród położony nad Narwią był bez wątpienia ważnym ośrodkiem, tym bardziej, że leżał w przybliżeniu w połowie drogi wodnej z Płocka do Wizny.

Kolejną miejscowością kasztelańską jest Sochaczew, położony na południe od Wisły, na wysokim, prawym brzegu Bzury. Istnieje teoria, jakoby Bolesław III Krzywousty miał umrzeć w 1138 r. w sochaczewskim klasztorze Benedyktynów. W związku z tym, że jedyna wzmianka na ten temat pochodzi z połowy XV w., należy ją uznać za przynajmniej kontrowersyjną. Poświadczono w źródłach kasztelana sochaczewskiego Falentę już w 1221 r., a więc nie ma wątpliwości co do istnienia tego urzędu w Sochaczewie także za panowania Siemowita I. Badania archeologiczne wskazują, że siedziba kasztelana miała się znajdować w miejscu, gdzie później powstał zamek.

⁵² Z. Morawski, *Zakroczym w średniowieczu* [w:] *Dzieje Zakroczymia. Sesja naukowa: 940 lat Zakroczymia*, red. K. Szczerbatko, Zakroczym 2006, s. 43.

⁵³ NKDM, nr 18, s. 19–20.

⁵⁴ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 163.

⁵⁵ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 225.

⁵⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888, s. 295.

⁵⁷ T. Żebrowski, *Kościół (X–XIII w.)*, s. 132.